

Landsbyen i renæssancearkæologien

Af Erland Porsmose

I forhold til den traditionsrige arkæologiske udforskning af jernalderlandsbyens udvikling må det desværre konstateres, at landsbyen dårligt nok eksisterer i renæssancearkæologien, hvorfor det følgende nødvendigvis mere får karakter af en problematisering af emnet end en forskningsoversigt.

Mit arbejde med middelalderdelen af *Det Danske Landbrugs Historie* (bd. I, 1988) klargjorde med al ønskelig tydelighed, at man i dag nok kender omtrent et hundrede grundplaner af arkæologisk undersøgte bygninger fra middelalder og renæssance i Danmark, men det er sjældent muligt at tale om egentlige gårdkomplekser, hvor det samlede antal samtidige bygninger kan udskilles, og endnu ringere er vi naturligvis stillet, når talen er om hele landsbyer og deres udvikling. Faktisk er vi endnu ikke i besiddelse af blot en tilnærmelsesvis fuldstændig udgravning af en landsby fra senmiddelalder/renæssance.

Forklaringen herpå ligger primært i en manglende middelalderarkæologisk tradition på dette felt. Sidst i 1930'erne påbegyndte Axel Steensberg med udgravningerne i Bolling i Vendsyssel sit pionerarbejde med at undersøge bygningsudviklingen fra vikingetid til renæssance (Steensberg 1952). I Bolling udgravedes to hustomter fra renæssancen (ca. 1500-1650). Senere fulgte tilsvarende undersøgelser i de sjællandske landsbyer Pebringe og Hejninge. Undersøgelsen af to gårdtomter i Hejninge pegede på et af middelalderarkæolo-

giens store problemer med de ofte manglende jordgravede stolper. Faktisk lykkedes det kun at undersøge stuehusene på de to gårdtomter, medens de øvrige udhuse ikke lod sig konstatere.

Lignende problemer skulle vise sig ved de storstilede undersøgelser i de nedlagte landsbyer Store Valby og Borup. (A. Steensberg og J.L. Østergaard Christensen 1974, Steensberg 1983). I tilfældet Borup lykkedes det endog at kortlægge de nu skovdækkede agre fra den lille udflytterby fra den ældre middelalder.

I en menneskealder var professor Steensberg stort set enerådende på landsbyarkæologi-feltet i Danmark, og som følge af hans udgravninger vandtes i disse år en god indsigt især i stuehusets udvikling fra højmiddelalder til 1700-1800-tallets bygninger, som de kendes fra vore frilandsmuseer. En tilsvarende klarhed lod sig imidlertid dårligt etablere for gårdstrukturen og landsbyernes vedkommende.

Kombinationen af manglende stolpehuller og tilstedeværelsen af bevarede svært adskillelige kulturlag fra århundreders bebyggelse har virket afskrækkende for fladeafdækninger i stor skala, således som de kendes fra de forhistoriske boplads udgravninger siden 1960'erne. Uddannelsen i middelalderarkæologi er endnu forholdsvis ny, og indsatsen har indtil videre især været koncentreret om købstæder, kirker og klostre. Når der i de sidste 15 år alligevel er udgravet en betragtelig del hustomter fra middelalder og renæssan-

ce skyldes det primært nødarkæologien, der har medført en lang række udgravninger i forbindelse med anlægsarbejder i de bestående landsbyer, ligesom der har vist sig et stigende antal nedlagte bebyggelser (især fra den ældre middelalder) ved fladeafdekninger på åben mark. Disse ældre middelalder bopladser er såvel med hensyn til jordgravede stolper som manglende kulturlag nært beslægtet med de kendte jernalderbopladser. I løbet af få år må det forudses, at den »forhistoriske« landsbyarkæologi vil skyde grænsen for sit virkefelt op til 1200-1300 e. Kristus, og måske længere endnu eftersom der kendes i hundredvis af nedlagte landsbyer fra middelalder-renæssance. En systematisk udforskning af undersøgelsesmulighederne heri er endnu ikke foretaget.

Når den landsbyarkæologiske indsats hidtil har været forholdsvis beskeden, skyldes det udover de metoderiske vanskeligheder, især en manglende problematisering af dette forskningsfelt kombineret med konkurrencen fra den historiske kulturgeografi. Arkæologi er og bliver en forholdsvis besværlig, tidsrøvende og kostbar metode. Med hensyn til landsbystrukturens udvikling er det umiddelbart langt lettere at tage udgangspunkt i udskiftningskortenes oplysninger kombineret med markbøgerne fra 1682-83, synsforretninger, jordebøger m.v. I sammenknytning med frilandsmuseernes bygningsarkæologiske undersøgelser opnås herved et rimeligt detaljeret og pålideligt billede af udviklingen fra ca. 1660 og fremefter. Det er vanskeligt at forestille sig, at arkæologien i almindelighed vil kunne yde væsentlige nye bidrag til studiet af gård- og landsbystrukturens udvikling i denne periode – i hvert fald når talen er om så væsentlige bidrag, at det kan retfærdiggøre en stor og dyr arkæologisk indsats.

Anderledes forholder det sig imidlertid med landsbystrukturens udvikling i middelalder og renæssance.

Det skriftlige kildemateriale sikrer os (omend med støt aftagende intensitet) oplysninger om bønderbebyggelsens ejendoms og afgiftsforhold tilbage til 1300-tallet, medens den ældre middelalders forhold er meget lidt belyste. Bebyggelsesstrukturen i 1000-1100-tallet er således stort set ukendt i det skriftlige kildemateriale.

Den geografiske kontinuitet i vore landsbyer tilbage fra 1700-tallet er i overvejende grad blevet behandlet ved retrospektion ud fra udskiftningskortene og markbøgerne (Viggo Hansen 1964, Fritz Hastrup 1964, Karl-Erik Frandsen 1983, Erland Porsmose 1981). Metoden har givet gode resultater, især hvor retrospektionen har kunnet underbygges med samtidigt materiale, skriftligt eller arkæologisk. Imidlertid ligger der i selve retrospektionens karakter: at opstille/afdække en sandsynlig udvikling, der kan have ført til det kendte færdige resultat – en logisk tendens til at understrege kontinuitet, eftersom retrospektionen forudsætter en sådan. Værre er det måske, at de retrospektive studier i høj grad har dækket over vores basale uvidenhed, hvad angår den geografiske landsbystrukturens udvikling i middelalder og renæssance.

Faktisk er vi i dag ikke i stand til at give noget sikkert svar på, hvornår 1700-tallets landsbystruktur er opstået, eller for den sags skyld blot den to-, tre-, og firelængede gård.

Steensberg fokuserede i sine udgravninger på bygningskulturens udvikling, herunder især stuehusets udformning. De senere års udgravninger har som følge af nødarkæologiens love mere haft et antikvarisk end et forskningsorienteret sigte, omend der naturligvis løbende er indvundet ny viden ved disse udgravninger. Et af landsbyarkæologiens store problemer er de svære udgravningsbetingelser. Spørgsmålet er simpelthen, hvor meget der lader sig erkende ved hjælp af de arkæologiske metoder. Til gengæld har man i kraft af ud-

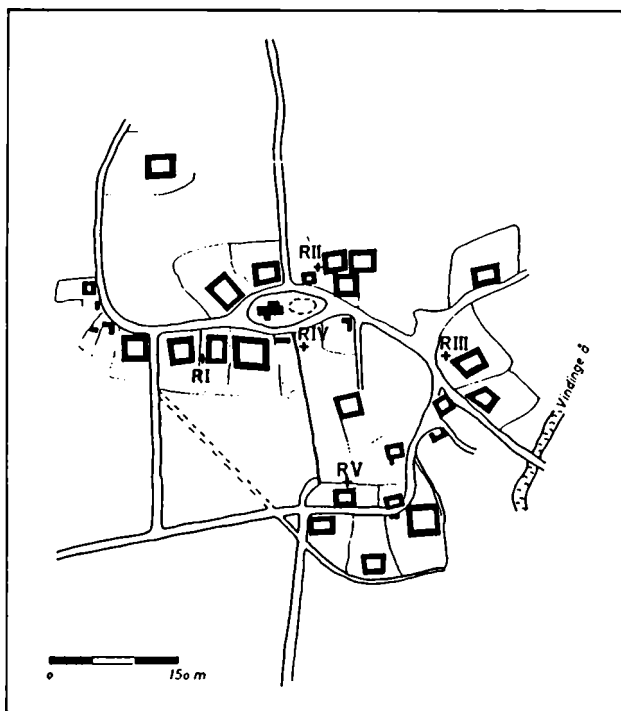

Fig. 1. Udsnit af udskiftningskort fra 1785 over landsbyen Rønninge på Østfyn. I 1975 anlagdes fem udgravningsfelter i landsbyen (RI-RV) med henblik på at datere anleggelsen af byen. I feltet RI påvistes en kontinuitet tilbage til slutningen af 900-tallet. Den firelængede gård ved RI udflyttedes i forbindelse med udskiftningen, og området indlemmedes i præstegårdens have. Efter T. Grøngaard Jeppesen 1981 s. 44 ff.

skiftningskort, synsforretninger, tegninger og fotografier af senere nedrevne bygninger et glimrende kontrolmateriale. Metodisk vil det være meget vigtigt at udgrave gårdtomter fra 1600-1700-1800-tallet, hvor sådanne bygninger i forvejen er veldokumenterede simpelthen med henblik på at afgøre, hvad vi arkæologisk kan se, og lige så vigtigt hvad vi ikke kan se. Sådanne undersøgelser vil gøre det muligt at bedømme hvor

detaljerede studier af bygningskulturen vi er istand til at udføre med arkæologiske metoder. Kan vi i det hele taget se gårdstørrelser ændre sig?

Landsbyen Herrested på Midtfyn (Porsmose 1987 s. 177) blev egaliseret o. 1665. Endnu 30 år efter havde gårdenes bygningsomfang ikke indstillet sig på denne nye tilstand, hvor alle byens gårde var lige store. Tværtimod afspejlede gårdenes bygningsomfang i 1696 stadig forholdene før 1665, hvor byens gårde var delt i store og små. Selv om byens gårde efterhånden fik omtrent lige store bygninger er det ikke engang sikkert, at vi arkæologisk vil være istand til at følge denne udvikling, dersom vi frilagde f.eks. en af de mindste gårdes tomter, men det var selvfølgelig værd at forsøge.

Gårdstørrelser og landsbystruktur er nødvendigvis nøje knyttet til den fysiske inddeling af landskabet i ejerlavsskel, tofter, forte, vange, åse og agre. Ofte lader disse skel sig følge som grøfter i undergrunden, men hvor regelmæssig er denne form for markering, hvilke andre forekommer og kan de ses arkæologisk. Også på dette felt er der brug for metodiske undersøgelser, hvor man f.eks. ud fra udskiftningskort systematisk snitter de forskellige skelsystemer for at se, om og i givet fald hvordan de arkæologisk giver sig til kende. Et sådant metodisk projekt rettet mod 1700-tallets kendte skel og bygningsforhold vil være af meget stor betydning for tilrettelæggelsen af undersøgelseskampagner for middelalderens og renæssancens vedkommende.

De stadig tilbagevendende nødudgravninger kan naturligvis ikke afvente et strengt metodisk oplæg, og kan formentlig som regel heller ikke indpasses herefter. Meget vil dog være vundet såfremt udgravningerne tilrettelægges på tofteniveau, således at det ikke blot var en bygning eller to, men i princippet en tofte eller flere, der undersøgte. Landskabslovene tilkender tof-

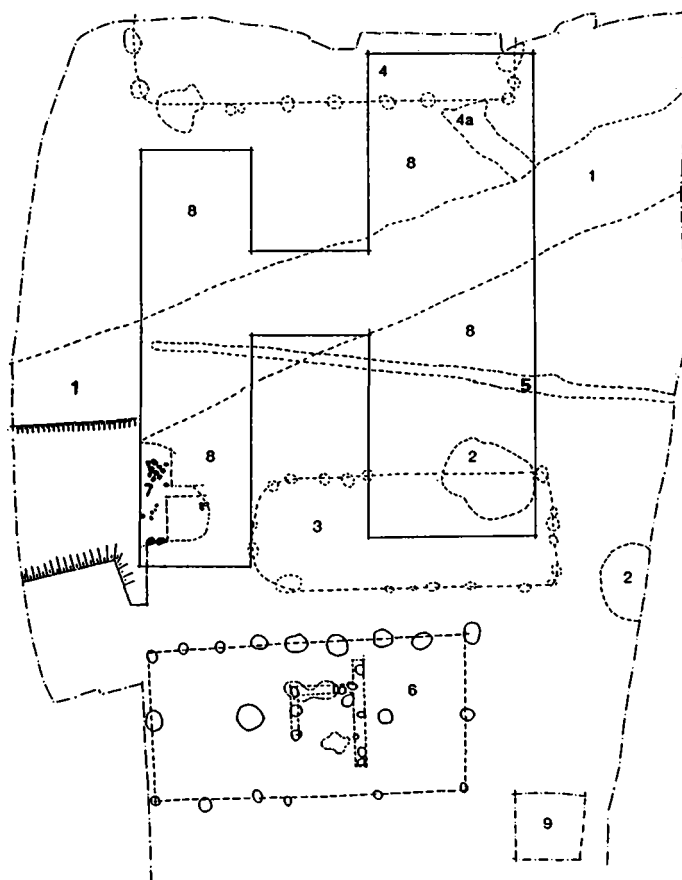

Fig. 2. I 1988 planlagdes opførelsen af et toløvet menighedshus (nr. 8) ved Rønninge præstegård i umiddelbar nærhed af udgravningsfeltet (9) fra 1975. En forudgående udgravning viste to faser fra senmiddelalder og renaissance (6) af stuehuset (ca. 14x7 meter) til den ved udskiftningen udflyttede gård. To huse fra middelalder (4) og vikingetid/tidlig middelalder (3) var derimod placeret længere tilbage på toften. En stor skelgrøft (1) fra vikingetid krydsede toflegrensene i en skrå vinkel og indicerede hermed en omlægning af landsbyens skel og toftesystem i løbet af middelalderen. Efter E. Porsmose 1989.

terne en afgørende funktion i landsbystrukturen, og som følge heraf krævedes tofterne forsvarlig heget og markeret. Som »byggeskel« er tofterne den afgørende parcelinddeling af landsbyen. Ideelt set vil det derfor være muligt at følge udviklingen i landsbystrukturen ved at følge tofteskellenes udvikling. Det er velkendt, at gårdstrukturen i vikingetid-ældre middelalder er præget af spredtliggende huse fordelt over det indhegnede tofteareal, medens 1700-tals strukturen derimod

er kendetegnet ved et sluttet bygningsanlæg i toftens inderende – op til landsbygaden.

Overgangen fra det ene til det andet system er rimeligvis foregået i senmiddelalderen, men vi har kun meget lidt dokumentation på dette skift. Til gengæld synes mulighederne på dette felt at være gode. Inden for få år vil det formentlig være muligt at beskrive overgangen fra den vikingetidige gårds samling af enkelt huse med hver sit formål til renaissancegårdens slutte-

de anlæg, herunder flytningen af det sluttede anlæg til toftens gadeende.

Ofte vil det formentlig vise sig, at også tofterne er blevet omlagt i løbet af middelalderen. Der ligger her en oplagt mulighed for målrettede gravninger i de talrige strengt regulerede landsbytomter med henblik på at datere reguleringen.

Set i forhold til middelalderens bebyggelseshistorie er det største problem muligvis at dokumentere det højmiddelalderlige bryde-gårdsæde system og dets forsvinden som følge af den senmiddelalderlige krise til fordel for det jævnstore fæstegårdsanlæg. Starreklinde i Ods Herred var her et oplagt udgravningsmål eftersom overgangen fra bryde-gårdsæde til fæstegårdssystemet her er kendt forholdsvis detaljeret allerede fra 1315 (K.E. Frandsen m.fl. 1975). Samtidig ligger bytomten i dag stort set hen som åben mark, således at større fladeudgravninger faktisk er mulige. Starreklinde er det mest oplagte undersøgelsesmål for historiske-arkæologiske-kulturgeografiske studier af landsbyudviklingen i middelalder og renæssance.

Reguleringen af landsbytomter og bryde-gårdsæde-systemet er oplagte undersøgelsesmål. Lige så vigtige mål er torpudflytningen i ældre middelalder og den modgående bevægelse i senmiddelalder. Heller ikke dette centrale spørgsmål er belyst ved arkæologiens hjælp. Sandsynligvis har flertallet af vore renæssance-hovedgårde en oprindelse som middelalderlige landsbyhovedgårde. I en række tilfælde har det da også været muligt at påvise tidligt middelalderlige hovedgårde i landsbykirkernes umiddelbare nærhed. Det er indlysende, at sådanne landsbyhovedgårdes anlæggelse, nedlæggelse eller blot udflytning vil kunne få ganske store konsekvenser for landsbystrukturens udvikling.

I 1500-1600-1700-tallet forsvandt i hundredvis af landsbyer under hovedgårdenes marker. Disse lands-

byer er oftest lette at lokalisere, deres nedlæggelsestidspunkt, gårdtal m.v. kan som regel fastlægges ud fra det skriftlige kildemateriale. Som regel ligger landsbytomterne endnu hen på de store hovedgårdsmarker, let tilgængelige for udgravninger, der kunne give os et første indtryk af landsbyens strukturudvikling igennem middelalder og renæssance.

Med de oplagte forskningsmuligheder de nedlagte landsbyer rummer, burde der foretages en nøje registrering, evt. med udgangspunkt i Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård (1957). Hver eneste nedlagt landsby burde lokaliseres ved hjælp af skriftlige kilder, kortanalyser og markrekognosceringer, således at disse vigtige fortidslevn også kommer til at eksistere på fundkortene med den heraf følgende beskyttelse. Nået så vidt burde arbejdet udvides til en tilsvarende registrering og lokalisering af de endnu talrigere nedlagte bebyggelser fra senmiddelalderens ødegårdskrise.

I middelalderens og renæssancens landsbyarkæologi vil der være rigeligt arbejde for de næste generationer af arkæologer alene med at gennemføre de grundlæggende metodiske undersøgelser og skaffe sig et første indtryk af landsbystrukturens udvikling. Hertil kommer naturligvis, at landsbymarken ligeledes bør inddrages. I 1980'erne udkom hele to disputater (Karl-Erik Frandsen 1983, Finn Stendal Pedersen 1985) baseret på 1682-markbøgernes righoldige materiale, men uden overhovedet at inddrage de fysiske levn efter højryggede agre, skelvolde etc. i landskabet. Dette peger naturligvis på, at det arkæologiske studium af landsbymarkernes udvikling endnu ikke har bidraget afgørende til tolkningen af landbrugs og landsbystrukturudviklingen i renæssancen. I øjeblikket pågår en større registrering af forekomsten af højryggede agre i de fynske skove (ved Per Grau Møller, Kartografisk Dokumentationscenter, Odense Universitet). Forhåbentlig

vil den bidrage til en første ager-typologi, og en kobling af agrenes form til deres funktion, terræn og jordbundsforhold m.v.

På systematisk vis vil det være muligt at udnytte skelvoldene fra udskiftningstiden over hele landsbymarker som tværsnit af agersystemet for 200 år siden. Ved udjævning af de tidligere agre forsvandt megen muldjord anno 1780 ned i agerrene, hvor det endnu ligger med sit fyld af bl.a. pollen og makrofossiler. Utvivlsomt vil denne kulturjord i de kommende år vise sig som et vigtigt kildemateriale. De hårdtbrændte middelalder og renæssance skår er ofte via møddingen havnet på agermarkerne, hvor de har overlevet pløjning m.v. i århundreder. Skårenes mængde og spredning giver os et klart indtryk af gødningsvognens færden igennem århundreder. Med en mere forfinet keramikkronologi vil det faktisk på denne vis være muligt at følge opdykningsfaserne på landsbymarken. Ejerlavsskel og vangeskel vil formentlig i en vis udstrækning kunne spores arkæologisk. Særlig interessante er de ejerlavsskel, der af mangel på naturlige skel som åer og søer, i stedet må løbe over land. Hvis sådanne skel lader sig arkæologisk datere vil det være af meget stor betydning for studiet af bebyggelsesudviklingen.

I forhold til købstadsarkæologien må landsbyarkæologien leve med tynde og blege kulturlag og forholdsvis dårlige bevaringsforhold for organisk materiale som knogler, pollen, makrofossiler og latrinspande. Fra de mange brønde kan der dog hentes en del egnet materiale til studiet af livsvilkårene på landet i middelalder og renæssancen.

Samlet er det et overvældende undersøgelsesprogram, der forestår, før arkæologien for alvor holder sit indtog i det danske landbrugs historie i middelalder og renæssance. Til gengæld er mulighederne så afgjort til stede for, at arkæologien vil være i stand til grundlæg-

gende at ændre meget og meget i de antagne udviklingslinier. Hvor meget vil de kommende ti års arbejde vise.

Litteratur

- Frandsen, Karl-Erik: Vang og Tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83. Esbjerg 1983.
- Frandsen, Karl-Erik, Aa.H. Kamp & M. Mogens: Starreklinte. Studier over bebyggelse og jordfordeling fra middelalder til nutid. Kulturgeografi 123, 1975, s. 113-131.
- Grøngaard Jeppesen, Torben: Middelalderlandsbyens Opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder. Odense 1981.
- Hansen, Viggo: Landskab og Bebyggelse i Vendsyssel. Studier over landbebyggelsens udvikling indtil slutningen af 1600-tallet. Kulturgeografiske skrifter, bd. 7. København 1964.
- Hastrup, F.: Danske Landsbytyper. En geografisk analyse. Århus 1964.
- Olsen, Gunnar: Hovedgård og Bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774. Landbohistoriske Skrifter. Bd. 1. København 1957.
- Pedersen, Finn Stendal: Fynsk landbrugs vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel. Odense 1985.
- Porsmose, Erland: Middelalder o. 1000-1536. I: Det Danske Landbrugs Historie I. Red. af Claus Bjørn. 1988.
- Porsmose, Erland: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel. I-II. Odense 1981.
- Porsmose, Erland: De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid. Odense 1987.
- Porsmose, Erland: Grubehuset i Rønninge. Cartha 1988, 1989. s. 35-45.
- Steensberg, Axel: Bondehuse og Vandmøller gennem 2000 år. København 1952.
- Steensberg, Axel: Borup AD 700-1400. A Deserted Settlement and its fields in South Zealand, Denmark. I-II. Copenhagen 1983.
- Steensberg, Axel og J.L. Østergaard Christensen: Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. København 1974.